

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar

Ardamica Zorán

**Perspektíaváltás
a felvidéki magyar irodalomban**

Alkotói pályák az Iródia és a Próbaút antológia horizontjában

doktori (Ph.D.) értekezés tézisei

2007
Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar

Témavezető:
Dr. Görömbei András

I. Az értekezés célja, a téma körülhatárolása

Az Iródia elnevezésű írócsoport a nyolcvanas években kezdte pályáját a felvidéki magyar irodalomban. Tagjai az Iródia-füzetekben és az *Irodalmi Szemle* Holnap rovatában közölték műveiket. Az 1986-ban megjelent *Próbaút* című antológiával léptek ki a nagyközönség elé. E csoport tagjainak irodalmi és irodalomszervezői tevékenysége eredményezte a felvidéki magyar irodalom nyolcvanas évekbeli perspektívváltását.

Bár dolgozatom tárgya elsősorban négy kiemelt szerző (Hizsnai Zoltán, Farnbauer Gábor, Juhász R. József és Talamon Alfonz) pályaképének megrajzolása, érintem az Iródia csoport és a *Próbaút* antológia történetét, kontextusát is. Ahhoz, hogy vázolhassam a csoport tagjainak törekvéseit, eredményeit, megvizsgáljam a legkiemelkedőbb szerzők műveit, értékeljem akkori és későbbi teljesítményüket esztétikai szempontból, bemutassam hatásukat, utóéletüket, erre is szükség volt.

Ez a dolgozat az Iródiával és a *Próbaúttal* kapcsolatba hozható jellegzetes vagy fontosabb művek és azon kiemelt szerzők eddigi életműveinek interpretációját tekinti feladatának, akiről indokolt lehet a jövőben megfogalmazni két, egymástól függetlenül aligha föltehető kérdést: 1. Vajon a szlovákiai magyar irodalom egy bizonyos szakaszában jellegzetes, fontos, esetleg megkerülhetetlen volt-e munkásságuk? 2. Jellegzetes, fontos, esetleg megkerülhetetlen volt-e munkásságuk a magyar irodalomtörténet távlatából is? Az első kérdés már ma igennel válaszolható meg. Elsősorban ennek az igennek a bizonyítására teszek kísérletet. A második kérdés megválaszolásához – ezt dolgozatom nem tekinti céljának – szükség lesz az eddigi reflexióknál részletesebb, aprólékosabb szövegvizsgálatokra, valamint ezek alapján is a művek vagy életművek szélesebb kontextusba helyezésére, komplexebb értékelésére. Ezt az időben – valószínűleg a művészi pályák zömének folyamatos alakulása okán is – elhúzódó folyamatot szeretném gazdagítani meglátásaimmal.

II. Az alkalmazott módszerek

Az Iródia és a *Próbaút* legnívósabb szerzői akkori és későbbi műveiknek esztétikai jellegét és jelentőségét igyekszem meghatározni szűkebb kontextusukban, recepciójuk tükrében, helyenként összevetések segítségével. Dolgozatomat a kontextusok felvázolásával kezdem. Ilyenek pl. a nemzedék, a csoporttagok összetartozásának kérdésköre, a szlovákiai magyar irodalom kisebbségi beszédmódjához való viszony, a csoport (irodalom)politikai szándékai stb. A perspektívváltás szempontjából alapvetőnek mutatkozott a felvidéki magyar irodalom akkori folyamatainak, állapotának bemutatása, s az Iródia elhelyezése elsősorban a felvidéki –

és lehetőség szerint az egyetemes – magyar irodalom kontextusában.

Miután röviden vázolom az Iródia történetét, kiemelten foglalkozom a csoport négy jelentősebb tagjával. Mindegyikük pályaképét az Iródia-füzetek és a *Próbaút* antológia horizontjában, valamint kötetek interpretációira támaszkodva rajzolom meg. Egy-egy életmű kronologikus olvasását és vizsgálatát azért választottam, mert nem csupán az elért eredmények összegzésére (a portrék végén), hanem részben a szerzők szakmai fejlődésének, a változások folyamatainak bemutatására, az egyes pályaszakaszok elkülönítésére is alkalmasnak találtam. A négy portrét a füzetek és az antológia szövegeinek, valamint a további fontosabb szerzők máig megjelent műveinek interpretációival egészítettem ki. Irodalomtörténeti szempontok mellett kritikai, esetleg kontaktológiai, komparatistikai szempontokat is alkalmaztam. A perspektíaváltás mikéntjét ezekben a szövegrészekben derítem föl. Végül az elvégzett szövegvizsgálatok, valamint az irodalmi és (író)társadalmi folyamatok megfigyelései alapján kísérletet teszek a csoport és szerzői jelentőségének meghatározására, s a perspektíaváltás tényének bizonyítására.

III. A feldolgozás eredményei

Munkám legfontosabb eredményének azt tartom, hogy a *Próbaút*-nemzedék négy kiemelkedő tagjának a művészi pályájáról irodalomtörténeti jellemzést, áttekintést adok.

Hizsnyai Zoltán első kötetének megjelenéséig tartó pályaszakasza végén már számba vehetők azok a jellemzők, amelyek az írói fejlődés során dominanciára törnek, vagy éppen a következő „szakaszok” megítélésénél lehetnek fontosak. Hizsnyai (még) nem sorolható egyértelműen a posztmodern költők közé, de posztmodern hatások kimutathatók nála. A kor ellentmondásossága, a nyelv előtérbe kerülése, a civilizáció korlátainak feszegetése, a bizonytalanság és kiábrándulás megfogalmazása, az eddig bizonyossal szembeni bizalmatlanság – mind a posztmodernre (is) utaló jelenségek. Emellett nem elhanyagolható az egzisztencialista gondolkodás problémaköreinek (lét, jelen idő, önmagunkért való felelősség, öngyilkosság stb.) hatása sem, bár Hizsnyai egyetlen irodalmi vagy filozófiai irányzatnak sem veti magát alá totálisan. Logikai oppozíciói nem hatásvadászok, hanem bölcséleti-történelmi-kulturális tudatosság termékei. Kortársai között talán az egyetlen, aki művészetében vállalja a magyar romantikus irodalmi hagyományt. *Tolatás* c. második kötete modernista (pontosabban nyugatos hagyományokból táplálkozó) szemlélete és stílusa által különbözik az azt megelőzőtől és követőtől. Dominánssá válnak viszont a versbéli identitásváltások. A *Tolatás* uralkodó stílusjegyei között tartható számon a „szövegburjánzás”. A *stigma krátere*, valamint a *Bárka és ladik* kötetekben az eklektika, a heterogenitás alkotói programmá válik. Az

avantgárd, modern és posztmodern elemek nem válnak szét élesen körülhatárolható csoportokba, nem „tagadják” egymást, mint például Tőzsér Árpád vagy Z. Németh István, Tóth László művészetében, hanem harmonikusan együtt élnek; ha felülírják egymást, akkor azt az ironia jegyében teszik. Hizensyai költészetében stabil helyet kapnak a lét alapvető bölcséleti kérdései, valamint az önazonosság problémái, melyek körüljárása közben kiaknázza az intertextualitás, a szerepjátékok és identitásvándorlások lehetőségeit.

Farnbauer Gábor világképe a természettudományos magyarázatok és a filozófiai kérdések között feszülő viszonyra épül. A világ az ő számára mozaikkockák halmaza, melyet időről időre ismét értelmezni kénytelen, hiszen a valóság részei kaleidoszkópként átátrendeződnek, új struktúrákat hoznak létre. A szerző első, dinamikusabb fejlődési íve az antológiáig tart, s ettől kezdve viszonylag kiegyensúlyozott, homogén, nincsenek látványos kilengései, válságai, stílusa nagyjából egyenletes fejlődésen megy át, pályája kiemelkedő állomása: *Az ibolya illata* című „gondolatregény”-ig. A *magány illemtana* című második kötete szorosan kötődik az elsőhöz, *A hiány szorításához*. Farnbauer első és második könyve jóformán egy is lehetne, ezekben gondolatai nem változnak meg radikálisan, hanem – főleg a második kötetben – elmélyülnek, körbejárják, kimerítik önmagukat, variációk Farnbauer gondolati és lelki állapotaira. A második kötet már tartalmazza az addigi farnbaueri költészet szinte minden tartalmi, fogalmi, formai, lexikai, képi és kompozíciós elemét. Tematikailag kiszélesedik a szerző érdeklődése, megszólalása már nem kerüli el egészen a vallomásos jelleget, s több a kimutatható posztmodern hatás. Ezek a visszahúzó neoavantgárddal együtt érvényesülnek. *Az Ibolya illata* olyan egyedi beszédmód eredménye, amelyet a szlovákiai magyar irodalomban addig és azóta sem produkált senki. A költő nem mozdul el lényegesen addigi metódusaitól, poétikáját nem alakítja át radikálisan. A teljesség, egyetemesség lehetőségei érdeklik. Az alkotás szerkezetét a kombinatorikus módszer alakítja, mely alkalmat teremt a nem lineáris olvasásra. A fejlődésre, változásra való készítés a farnbaueri mű fő motiválója.

Juhász R. József költő és performer művészi fejlődésének első kötete, a *Korszerű szendvics* megjelenése óta nincsenek élesen elválasztható, sterilen csak egyetlen művészeti ághoz tartozó megállói. A vizualitás és a komplex, műfajokon, művészeti ágakon átívelő alkotásmód, vagy legalábbis az erre tett kísérletek igazolják, hogy Juhász nem egyszerűen „csak” költő. Olyan igékkel, cselekvésekkel, mozzanatokkal telített metaforákat, megszemélyesítéseket alkot, amelyek képesek megtartani a szöveg dinamizmusát, mintegy metaforizálva az állandó változást. Az irodalmon kívüli, helyesebben az azon átívelő (de azt meg nem tagadó, sőt inkább kiaknázó) művészi megnyilvánulásaiban, performanszaiban, azok számítógépes vagy filmen, videón való megörökítésének, illetve újrafogalmazásának

esetében is applikálja a mozgások képekké alakításának, metaforizálásának technikáját. Juhász műveinek további jellemzői a groteszk, ironia, szatíra, szkepszis, játékosság, nyelvi humor, tragikomikum, montázstechnika, azon belül a többrétegűség, több tematikai központ jelenléte és a variabilitás. Bár a vizuális költészet nyomai szlovákiai viszonylatban felfedezhetők Tőzsér Árpádnál, Cselényi Lászlónál, Tóth Lászlónál stb., leginkább mégis Juhász R. József és a Juhász által vezetett Stúdió érté alkotói élnek a vizualitás költői lehetőségeivel. Gyűjteményes kötete (*Képben vagy? Vizuális költemények 1986–2006*) a szerkesztő, H. Nagy Péter rendezési elveit követi. Tíz ciklusa nem csupán formai (műfaji, „médiумalkalmazási”, „hagyománykezelési”), hanem tematikai szempontok alapján áll össze. Tartalmilag a művek a szójátéktól (*one gogh*), a paródiától a gondolati vizuális lírán át a fotódokumentumig terjedő széles skálán helyezkednek el. Juhász R. József vizuális költészetében rábukkanhatunk a jel-, a kiáltástípusú neoavantgárd vagy a lettrizmus jellemzőire, meglehetősen ritka azonban az az alkotástípus, amelyben a költő a szövegbe/egy kész szövegbe olyan módon avatkozna be, hogy azt olvashatatlanná tenné. Az intervenció nem elsősorban az/egy írott szöveg jelentésének visszavonását célozza. Juhász leginkább csak szavakat, szókapcsolatokat, kevés esetben mondatokat épít be alkotásaiba. Juhász a „kép”-re, pontosabban egy új, vizuális szöveggént értelmezendő *képbe* már átértelmezett szövegfragmentumokat helyez. Az írott szöveg vagy annak elemei – már ahol egyáltalán megjelennek – egyenrangú elemek a színekkel, képekkel, ikonokkal, fotókkal, idomokkal stb. Együttesen hozzák létre a vizuális textust, nem *képre* írt szövegek és nem *szövegre* helyezett képek ezek. A képi és verbális közlésforma összeforr. Az írott szövegbe való beavatkozás célja nem elsősorban a szövegtől való távolodás. Lehet játék, lehet a megértésre tett kísérlet. Az írott szöveg „romlása” egyben átalakulás. A poétikai és az elsődleges jelentés szűkítése a másik, képi oldalon a látványelem, s ezáltal a jelentés bővítését eredményezi. Juhász R. József neoavantgárdja – és ez már nem csupán vizuális alkotásai, hanem „szövegszerű” versei és performanszai alapján is állítható – a posztmodern irányába tágítja önnön határait. Ezt látszik alátámasztani az a tény is, hogy Juhász egész életművében jelen van az az ironikus látásmód, amely a líranyelvi konvenciók ellenében hat, a szószerintiség avantgárd abszolutizálása helyett depoetizál. Juhász R. József életművében a paródia módszerei szintén fontos helyet foglalnak el. A verseiben, vizuális alkotásaiban és performanszaiban egyaránt folyamatosan módosuló és módosító jelentéseknek, az alkotások egymás közötti, illetve a befogadó és szerző/mű közötti interaktivitásnak is köszönhetően vizsgálatuk kis számuk ellenére megkerülhetetlen. *Van még szalámi!* címmel, (*intermediális szakácskönyv*) alcímmel/műfajmegjelöléssel jelent meg Juhász R. József második kötete, amely nem klasszikus értelemben vett könyv. Tartalmaz egy kivehető, széthajtható, 24x36 cm-es színes

poszttert, és egy szintén kivehető „mellékletet”, amely egy önálló, tűzött füzet. *FINISH Concerto for concrete* a címe, szerzője, előadója „Juhász R. József & STÚDIÓ ERTÉ”. Azon túl, hogy a kötet könyv jellege megkérdőjelezetett, az irodalom „szépirodalom”, illetve verbális jellege is elhomályosul. Elsősorban a szövegek nagy mértékű töredezettségének, a különféle tipográfiai megoldások tobzódásának, másodsorban a nem szövegi jellegű jelek nagy számú jelenlétének köszönhetően. Számos kisebb kép, grafika, fekete-fehér és színes fotó, videofotó, betűkollázs és vizuális költemény, sőt rövidke életrajz és a szerző kiállításainak jegyzéke, képjegyzék egészíti ki vagy épül be a szövegbe, amely ezentúl már nem képes kizárólag nyelvi jelek által kommunikálni, hanem egy komplexebb, összetettebb, egyszersmind önmaga (vagyis egymás) jeleit felülíró, megkérdőjelező vagy éppen illusztráló, megerősítő jelhalmazt, egy új, alternatív „nyelvet” állít elő. Ennek oly módon részei a nyelvi jelek, ahogyan a más regiszterekből származó többi jel.

Talamon Alfonz egyike a *Próbaút* antológia legkiforrottabb, szakmailag legelismerettebb alkotóinak, s egyben legproblematiszabban interpretálható szerzőinek is. Első három kötetétől (*A képzelet szertartásai*, *Gályák Imbrium tengerén*, *Az álomkereskedő utazásai*) elbeszélői technikájában, a történetelvűség és az anekdota megerősödésében tér el posztumusz töredékes regénye, a *Samuel Borkopf: Barátaimnak, egy Trianon előtti kocsmából*. Talamon fő művészetének jellemzői: a meghatározó monologikus beszédmód, a mágikus, mitikus elemek, a szimbólumok, az abszurd és groteszk, szatirikus elemek, a szent szövegekre és más művekre való utalások, a konkrét idő elhomályosítása, nyelvi és képi gazdagság, a szerző jelenléte a szövegben. Talamon erőteljesen kihasználja a hangulati hatásokat, és a szereplők állapotának részletes képi érzékeltetése is „beszippantja” az olvasót a szövegbe, aki úgy érezheti, végig jelen van a helyszíneken és akár egy-egy személy alakjában is. Ez a roppant emocionális beleérzést kiváltó, kiprovokáló és egyben megkönnyítő írói eszközrendszer lehet az a kulcs, amellyel a talamoni próza hatása megfejthető. Az olvasóban – még jóval a tudatos megértés előtt – elemi erővel formálódik meg a primer érzelmi benyomás, amely aztán automatikusan rávetül az értelmezésre. Talamon művei többféle olvasás számára is nyitottak. Erről tanúskodik a kritikai visszhang. Németh Zoltán az által, hogy négy csoportba sorolta Talamon szövegeit (hagyománykövető, projektív, anekdotikus-ironikus, történetszerű), rámutatott arra, hogy a talamoni életművet többféle poétika és eljárás mozgatja és teszi minduntalan újraolvashatóvá, több szempontból is „kánonképpé”. Talamont az Iródia-csoport tagjaként tartjuk számon, de leginkább ahhoz a prózapoétikai típushoz sorolható, amelyet Szlovákiában Grendel névvel szokás fémjelezni.

Noha Talamon Alfonz életműve lezártnak tekinthető, élénk szlovákiai és magyarországi kritikai visszhangja arra utal, hogy Grendel Lajos mellett ő az a „felvidéki” magyar prózaíró,

aki a *perspektíva*váltás egyik megvalósítója, s aki az egyetemes magyar irodalom kortárs kontextusában is érdeklődésre tarthat számot.

Az Iródiát mint lazán szerveződő mozgalmat elsősorban irodalomszociológiai szempontból tarthatjuk jelentősnek. Utat tört az „irodalmi rendszerváltásnak”, változásokat idézett elő a monopolizált kiadói gyakorlatban stb. Publikálási lehetőséghez juttatott számos egyéniséget, ami talán legnagyobb eredménye. A tárgyalt alkotók elfordultak a hazai újrealista illetve népi hagyományoktól, és az őket megelőző „generációnál” látványosabban, radikálisabban fordultak a neoavantgárd, a posztmodern, a minimalizmus stb. felé. Az Iródia nem egyértelműen foglalt állást a kisebbségi léttel kapcsolatban, nem alakított ki saját ideológiát. Felfogása szerint az irodalom elsősorban művészet, nem pedig a kisebbségi lét megélésének és alakításának valamiféle „eszköze”. A kisebbség, a határok, államok kérdése a legismertebb szerzők műveiben csupán periférikusan, olykor ironikusan jelenik meg. S bár az Iródia és a *Próbaút* előtt már jelentkeztek hasonló esztétikai és ideológiai törekvések, ezek csupán egyediek voltak, a politikai ellenállók pedig a rendszer kizárta az irodalomból, semmilyen hatást nem gyakorolhattak rá. Az Iródia viszont méreteivel támasztotta alá törekvéseinek irányát, s elkötelezte magát az ideológiai meghatározottságú esztétikák alól való kitörés mellett. A csoport a kényszerű egységet, a gondolati-ideológiai és kifejezőmódbeli kényszer-homogenitást, az erőltetett egyféleséget és színtelenséget, de még a meglévő, egyedül „üdvözítő”, félig-meddig kollaboráns fennmaradási stratégiák létét is veszélyeztetni tudta már azzal, hogy létezett. Az Iródia részben elindította, s vitathatatlanul felgyorsította a váltás – potenciálisan: nemzedékváltás – folyamatát.

A Magyarországon is fáziskéséssel jelentkező posztmodern a szlovákiai magyar irodalomban máig nem vált olyan erőssé, hogy egy-egy szerzői életmű kizárólagos vagy meghatározó karakterét adná, viszont egyre inkább teret hódított irodalmunkban egy új szemléletmód. Ez a posztmodern egyes eszközeit használja fel. Tartalmilag az apokalipszis, a civilizációs krízis, indusztrialitás (pl. a szocializmus csődjé), elbizonytalanítás, az identitását vesztő, kereső én, a kiábrándulás, az ellentmondások kiéleződése és egymás mellett létezése jellemzi. Szemléletmódját az irónia, önironia, a groteszk, a nyelvi játékok, a heterogén elemek, a többféleképpen való értelmezhetőség karakterizálja. Ezek a sajátosságok azonban sem az iródiásoknál, sem az egyszeműsöknél nem váltak elsődlegessé.

A szlovákiai magyar irodalom történetében az Iródia és a *Próbaút* alkotóinak fellépéséhez, későbbi munkásságához köthető az a perspektíva-váltás, amely részben egy korábbi korcsoportba tartozó néhány író jóvoltából is lejátszódott az utóbbi évtizedekben.

Ha van minőségi elmozdulás a szlovákiai magyar irodalomban a korábbi szakaszhoz képest, akkor ahhoz az Iródiából „kinövők” is nagyban hozzájárultak az utóbbi másfél évtizedben kiadott műveik által. Ma már látható, hogy annak az alakulatnak, amit szlovákiai magyar irodalomként tartunk számon, egy jelentős, minőségi irodalmat produkáló szegmensét képezik az Iródiából kinövő – vagy annak utódszervezetéhez, a FÍK-hez, esetleg a fíkéseket és velük együtt másokat, fiatalabbakat is bemutató két antológiához (*Piknik a Szaharában, Nyugtalan indák*) kapcsolható – szerzők.

IV. Az értekezés szerzőjének a témáról szóló publikációi

1. A szlovákiai magyar irodalom létének kérdéséről. *Hitel*, 2006, 4. sz. 103–113. o.
2. A szlovákiai magyar irodalom létéről. In Ardamica Zorán: *Diszharmónia harcmezején*. Pozsony, 2007, AB-ART. 106–123. o.
3. „Ennyiben a tudomány is poézis”. *Új Forrás*, 2005, 7. sz. 53–58. o. és In Ardamica Zorán: *Diszharmónia harcmezején*. Pozsony, 2007, AB-ART. 80–86. o.
4. Gondolat mint beszédmod (Farnbauer Gábor életművéről). *Szörös Kő*, 2005, 5. sz. 54–73. o.
5. Komparációs komplikációk, avagy a konszolidáció(k) nemzedéke(i). In Ardamica Zorán: *Diszharmónia harcmezején*. Pozsony, 2007, AB-ART. 87–98. o.
6. *Labirintus* (Talamon Alfonz Gályák Imbrium tengerén c. regényéről) Pozsony, 2006, Szlovákiai Magyar Írók Társasága honlapján: <http://www.szmit.sk/modules.php?name=News&file=article&sid=72>
7. Magánbirodalmak irodalma egy (b)irodalom mezsgyéjén (Kísérlet az Iródia és a Próbaút jelen[tő]ségének általános felvázolására) In Ardamica Zorán: *Diszharmónia harcmezején*. Pozsony, 2007, AB-ART. 99–105. o.
8. Ötven ostorcsapás után. *Helikon* (Erdély), 2005, 13. sz. 9. o.
9. „Sokkal több a gyáva, mint a hőstettekre kész...” (Barak László *Retúr a pokolba* c. kötetéről) *Szörös Kő*, 2006, 4. sz. 68–70. o. és In Ardamica Zorán: *Diszharmónia harcmezején*. Pozsony, 2007, AB-ART. 73–79. o.
10. Szempontok az Iródia és a Próbaút jelentőségének megközelítéséhez. In *Irodalmi és nyelvi kölcsönhatások az integráció folyamatában* (Literárne a jazykové interakcie v procese integrácie). Konferenciakötet. Banská Bystrica (Besztercebánya), 2005, UMB (Bél Mátyás Tudományegyetem). 59–68. o.
11. Újabb adalék egy lírai életmű korpuszához – belülről (Barak László: *Miféle szerzet vagy te?* című kötetéről) *Könyvjelző*, 2004, 8. sz. 8. o.

Elfogadott kéziratok a disszertáció témaköréből (megjelenés előtt):

1. A komparáció komplikáció(i), avagy a konszolidáció(k) nemzedéke(i). In *Kontextus – Filológia – Kultúra*. Konferenciakötet. Banská Bystrica (Besztercebánya)–Eger, 2006–7, UMB (Bél Mátyás Tudományegyetem)–EKTF.
2. Juhász R. József. *Szörös Kő*, 2007, 2. sz.
3. *Labirintus*. Talamon Alfonz: Gályák Imbrium tengerén. *Katedra*, 2007. január (XIV. évf. 5. sz.)
4. *Vizuális költészet és paródia* (Juhász R. József alkotásairól). In *Semiotica Agriensis 4. Tipológiai ismeretek és alkalmazásuk a komplex jelek létrehozásában és befogadásában*. Magyar szemiotikai tanulmányok könyvsorozat. Budapest–Eger, 2007, Magyar Szemiotikai Társaság–Líceum Kiadó.